

Τ

Του ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ
κύριου ερευνητή ΙΒΕ/ΕΙΕ

1. Ο ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων, Μιχαήλ Η', σε μικρόγραφο της «Χρονογραφίας του Παχυμέρη» (Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη, Μόναχο) και σε νόμισμα (2) ως αυτοκράτορα της Νίκαιας (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα).
3. Ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης σε σύγχρονη ελαιογραφία (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα)

ια το γνωστό ως σχίσμα των Αρσενιατών έχει γραφεί ότι δεν είναι ασφαλώς η πιο ενδεικτική από τις πολυάριθμες περιπτώσεις αντιπαράθεσης της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στη βυζαντινή ιστορία, αλλά ως γεγονός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είχε μεγάλη χρονική διάρκεια (σχεδόν μισόν αιώνα, 1265-1310), που ξεπέρασε κατά πολύ τα όρια της ζωής των βασικών πρωταγωνιστών του, του αυτοκράτορα **Μιχαήλ Η'** (1259-1282) και του πατριάρχη **Αρσενίου Β' Αυτωρειανού** (1254-1260, 1261-1264), και επίσης σχεδόν εξ αρχής ξέφυγε από το στενό πλαίσιο μιας θεολογικοθρησκευτικής διαμάχης, αποκτώντας διαστάσεις ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής σύγκρουσης.

Οι λεπτομέρειες της υπόθεσης είναι γνωστές με ακρίβεια από πολλές πηγές, οι οποίες επιπλέον αποδίδουν τις θέσεις όλων των εμπλεκόμενων μερών. Υπάρχουν αρχικά τρία ιστοριογραφικά κείμενα, των οποίων οι συγγραφείς ήταν σύγχρονοι των γεγονότων: η φιλική προς τον Μιχαήλ Η' *Ιστορία του Γεωργίου Ακροπολίτη*, η *Χρονική Σύνοψις του Θεοδώρου Σκουταριώτη*, συνεργάτη και υποστηρικτή του Αρσενίου, και οι *Συγγραφικές Ιστορίες του Παχυμέρη*, που είναι και πιο λεπτομερές, αλλά και περισσότερο αντικειμενικός, αν και οι προσωπική του τοποθέτηση ήταν υπέρ του Αρσενίου. Ορισμένα στοιχεία παρέχουν και τα έργα των μεταγενέστερων **Νικηφόρου Γρηγορά** και **Γεωργίου Φραντζή**. Εκεί διασώθει και η διαθήκη του Αρσενίου (της οποίας παντως από μερικούς μελετητές αμφισβητείται η γνησιότητα), καθώς και ορισμένα άλλα κείμενα οπαδών του. Επίσης υπάρχουν και κείμενα της αντίθετης παράταξης, και βέβαια οι αντίστοιχες συνοδικές αποφάσεις. Οι πρώτες ριζες του «σχίσματος» πρέπει να αναζητηθούν στα τελευταία παραγμένα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νικαίας, όταν μετά το θάνατο του **Θεοδώρου Β' Λασκάρως** (1254-16 Αυγούστου 1258) ο φιλόδοξος και δυναμικός Μιχαήλ Παλαιολόγος, τότε μέγας κονοσταύλος (δηλαδή επικεφαλής των μισθοφορικών στρατευμάτων), υποκίνησε εξέγερση των μισθοφόρων, που κατέληξε σε δολοφονία του **Γεωργίου Μουζάλωνος** και των αδελφών του. Ο Γεώργιος Μουζάλων ήταν επιτροπος του ανήλικου διαδόχου του Θεοδώρου Β', του **Ιωάννη Δ' Λασκάρως**. Μετά τη δολοφονία την επιτροπεία ανέλαβε ο ίδιος ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, μεθοδεύοντας παρασκηνιακά

1

2

ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ

τη σταδιακή αναρρίχσή του στα ανώτατα αξιώματα (βλ. λεπτομερώς *Ε-«Ιστορικά»*, τεύχ. 218). Τα σχέδια του Μιχαήλ αρχικά τα αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό ο πατριάρχης Αρσένιος (είχε καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο από το Νοέμβριο του 1254, ως προσωπική επιλογή του Θεοδώρου Β' Λασκάρως, έναντι των τριών υποψηφίων που είχαν υποδείξει οι αρχιερείς, δηλαδή του **Νικηφόρου Βλεμμύδη**, του **Νικηφόρου Εφέσου** και του **Ιωαννικίου Κυδώνη**), αλλά τηρούσε εφεκτική στάση, ελπίζοντας ότι ο Μιχαήλ θα σεβαστεί τους όρκους και τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει ενώπιον του Θεοδώρου Β', ότι δεν θα στραφεί κατά των απογόνων του. Πολύ σύντομα όμως ο πατριάρχης διαπίστωσε ότι ο Μιχαήλ ενεργούσε μόνο για το προσωπικό του συμφέρον, επιτυχάνοντας με κατάλληλες παρασκηνιακές ενέργειες να αναγορευθεί αρχικά

3

Α ΤΩΝ ΑΡΣΕΝΙΑΤΩΝ

μέγας δουξ και δεσπότης και κατόπιν αυτοκράτορας (1 Ιανουαρίου 1259), δεσμευόμενος με νέους όρκους και υποσχέσεις, οι οποίες μάλιστα προέβλεπαν και αντίστοιχη δέσμευση του Ιωάννη, αλλά και των υπηκόων, ότι θα ταχθούν με το μέρος εκείνου από τους δύο που θα αντιμετώπιζε την επιβουλή του άλλου. Φυσικά γρήγορα έγινε και πάλι αντιληπτό ότι ο Μιχαήλ θα χρησιμοποιούσε κάθε μέσον προκειμένου να προωθήσει τα συμφέροντά του. Ο Αρσένιος αποφάσισε να αποχωρήσει στο μοναστήρι του Πασχασίου, κοντά στη Νίκαια, σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Ο Μιχαήλ έστειλε αντιπροσωπεία αρχιερέων, με εντολή να προσπαθήσουν να τον πείσουν να επανέλθει ή να αποσπάσουν έγγραφη παραίτησή του, αλλά ο Αρσένιος δεν συναινέσε. Τότε ο αυτοκράτορας κήρυξε τον πατριαρχικό θρόνο κενό και οι αρχιερείς προς το τέλος του

1259 εξέλεξαν, με υπόδειξη του Μιχαήλ, νέο πατριάρχη τον Νικηφόρο Εφέσου (συνυποψήφιο του Αρσενίου για την πατριαρχία το 1254, όπως προαναφέρθηκε). Αυτή ήταν και η πρώτη αφορμή του σχίσματος, καθώς η πλειονότητα των επισκόπων, αλλά και ο απλός λαός, ήθελαν το γνήσιο πατριάρχη Αρσένιο και δεν αναγνώριζαν ως κανονική την εκλογή του Νικηφόρου, εφ' όσον ο προηγούμενος πατριάρχης ούτε είχε πεθάνει ούτε είχε παραιτηθεί. Ετσι, όταν ο Νικηφόρος απεβίωσε περιπου έπειτα από ένα χρόνο (προς το τέλος του 1260), ο Μιχαήλ αναγκάστηκε να επαναφέρει τον Αρσένιο, οπότε επήλθε προσωρινή ηρεμία. Αλλά μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και τη δεύτερη επίσημη στέψη του, στις 25 Δεκεμβρίου του 1261 ο Μιχαήλ τύφλωσε και εξόρισε τον Ιωάννη, με συνέπεια ο Αρσένιος να τον αφορίσει. ▶

4. Ο προτελευταίος αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις.

Μικρόγραφο (15ος αιώνας μ.Χ.) του Ζωναρά (Βιβλιοθήκη Estense, Μόντενα).

5. Ο ανήλικος διάδοχος του Θεοδώρου Β', Ιωάννης Δ' Λάσκαρις, ο οποίος τυφλώθηκε και εξορίστηκε από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο μετά την ανάρρηση του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης

6. Η Σύνοδος της Λιόν (1274 μ.Χ.) για την ένωση των Εκκλησιών, στην οποία αντιτάχθηκαν οι Αρσενιάτες. Πίνακας του Francisco de Zurbaran (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

Και δεν δέχθηκε να ορίσει επιτίμιο, ώστε να συχωρήσει τον αυτοκράτορα και να του δώσει την άφεση, παρά τις επανειλημμένες οχλήσεις του τελευταίου. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι και ο Αρσένιος, ίσως λαμβάνοντας υπ' όψιν τις κρίσιμες περιστάσεις και τους κινδύνους που θα μπορούσαν να προκύψουν από μια γενικευμένη διαμάχη και έριδα, δεν απαγόρευσε να μνημονεύεται το όνομα του αυτοκράτορα στις λειτουργίες ούτε απέκλεισε την παρουσία του σε μυστήρια που δεν θα παρευρισκόταν ο ίδιος. Αλλά ως προς τον αφορισμό ήταν ανένδοτος. Μεθοδεύθηκαν ως εκ τούτου διάφορες κατηγορίες εναντίον του Αρσενίου, μεταξύ των οποίων και ότι είχε υποκινήσει εξέγερση των κατοίκων της Βιθυνίας εναντίον του αυτοκράτορα, τη γνωστή ως αποστασία των Ζυγνών. Ο Μιχαήλ με κατάλληλες ενέργειες κατόρθωσε να πάρει με το μέρος του τα περισσότερα μέλη της Συνόδου, και τελικά συγκάλεσε συνεδρίασή της το Μάρτιο του 1265. Ο Αρσένιος δεν δέχθηκε να παρουσιαστεί και να απολογηθεί σε σύνοδο που παρευρισκόταν ο αφορισμένος αυτοκράτορας, οπότε καθαιρέθηκε ερήμην. Τον διαδέχθηκε ο **Γερμανός Γ'** (1265-1267), πάλι με εντονότερες αντιδράσεις κυρίως εκ μέρους του λαού, και το κυρίαρχο σύνθημα ήταν να αποφεύγεται οποιαδήποτε συνεργασία με εκείνους που συναίνεσαν στην καθαίρεση του Αρσενίου.

Το σχίσμα των Αρσενιατών κράτησε σχεδόν μισόν αιώνα και απέκτησε διαστάσεις ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής σύγκρουσης

Ακόμη και μέσα στην ίδια οικογένεια, όπως λένε οι πηγές, υπήρχαν διχογνωμίες και συγκρούσεις, καθώς άλλοι υποστήριζαν τον Αρσένιο και άλλοι ήταν με το μέρος του Μιχαήλ. Χαρακτηριστικό είναι και ότι μία από τις αδελφές του αυτοκράτορα, η Μαρία-Μάρθα, υποστήριζε τους Αρσενιάτες και προσέφερε προστασία στον ιερομόναχο Υάκινθο, έμπιστο του Αρσενίου και καθοδηγητή πλέον των οπαδών του.

Επίσης και η γενικότερη πολιτική του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης έστρεψε το ενδιαφέρον του στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας, όχι μόνον παραμελώντας τα μικρασιατικά, αλλά και λαμβάνοντας μέτρα δυσμενή για τους κατοίκους, ήταν ακόμη ένας παράγοντας που έκανε τους Μικρασιάτες, κυρίως, υπηκόους να νοσταλγούν τη διακυβέρνηση των Λασκαριδών και να τάσσονται εναντίον του Μιχαήλ, που απροκάλυπτα είχε καταλύ-

σει τη νόμιμη εξουσία, και υπέρ των Αρσενιατών, που θεωρούνταν υπέρμαχοι της νομιμότητας. Σταδιακά λοιπόν η διαμάχη ξέφυγε από τα στενά εκκλησιαστικά πλαίσια και έλαβε διαστάσεις γενικότερης κρίσης, καθώς γύρω από τους Αρσενιάτες συσπειρώθηκαν όχι μόνο μέλη των λαϊκών τάξεων, αλλά και μέλη της αριστοκρατίας, αντίπαλοι του αυτοκράτορα. Οι αντιδράσεις κλιμακώθηκαν όταν ο Γερμανός Γ' αφόρισε τον Αρσένιο. Ο Μιχαήλ Η' τότε, προσπαθώντας να κατευνάσει τις αντιδράσεις, οδήγησε τον πατριάρχη σε παραιτήση και στη θέση του προώθησε τον **Ιωσήφ Γαλνσιώτη** (1267-1275, 1282-1283), ο οποίος ήταν και πνευματικός του. Ο νέος πατριάρχης Ιωσήφ ήταν εκείνος που τελικά προχώρησε σε άρση του αφορισμού εναντίον του Μιχαήλ, οπότε, όπως είναι ευνόητο, τα πνεύματα οξύνθηκαν ακόμη περισσότερο, ιδίως μετά τα ακραία μέτρα που εφαρμόστηκαν εναντίον των υποστηρικτών του Αρσενίου, που πέθανε εξόριστος στις

6

30 Σεπτεμβρίου του 1273. Όμως η έριδα συνεχίστηκε, καθώς βρισκονταν σε εξέλιξη οι ενέργειες του αυτοκράτορα υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών, που επισφραγίστηκαν το 1274 με τη Σύνοδο της Λιόν. Όπως ήταν φυσικό, στην ενέργεια αυτή αντιτάχθηκαν οι Αρσενιάτες, αλλά τελικά και ο ίδιος ο πατριάρχης Ιωσήφ, που παραιτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 1275 και αντικαταστάθηκε από τον **Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκο** (1275-1282). Ακολούθησαν και πάλι διωγμοί κατά των Αρσενιατών, αλλά και κατά των οπαδών του Ιωσήφ, των Ιωσηφιστών όπως λέγονταν, στους οποίους είχε προσχωρήσει και η άλλη αδελφή του Μιχαήλ Παλαιολόγου, η Ειρήνη-Ευλογία. Η πρώτη φάση του σχίσματος ολοκληρώνεται με το θάνατο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στις 11 Δεκεμβρίου του 1282, αλλά ο απόηχος της διαμάχης επρόκειτο να συνταράξει το Βυζάντιο για πολλά χρόνια ακόμη.

Η δεύτερη φάση του σχίσματος συμπίπτει περι-

7. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ ανέτρεψε την πολιτική του πατέρα του Μιχαήλ Η΄ για ένωση των Εκκλησιών. Μικρόγραφο χρυσόβουλου που τον εικονίζει ευλογούμενο από τον Χριστό (Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα)

που με τα πρώτα τριάντα χρόνια της βασιλείας του **Ανδρόνικου Β΄** (1282-1328), ο οποίος μπορεί να αποκήρυξε την πολιτική του πατέρα του ως προς την ένωση των Εκκλησιών και να απομάκρυνε τον Βέκκο, επανέφερε όμως στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιωσήφ: έτσι η προσωρινή προσέγγιση Αρσενιατών και Ιωσηφιστών αποδυναμώθηκε, καθώς οι

Ο Αρσένιος αφόρισε τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο γιατί τύφλωσε και εξόρισε τον ανήλικο διάδοχο Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι

Αρσενιάτες δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν το νόμιμο της πατριαρχίας του. Ο θάνατος του Ιωσήφ (23 Μαρτίου 1283) δεν συνετέλεσε στην αποκατάσταση της ηρεμίας. Τον διαδέχθηκε βέβαια ο **Γρηγόριος Κύπριος** (1283-1289), που έδειξε διαλλακτικές τάσεις προς αυτούς, αλλά οι Αρσενιάτες δεν πείθονταν. Η σύνοδος του Αδραμυττίου (1284), ενώ αρχικά φάνηκε ότι θα μπορούσε να συμβιβάσει τις αντιτιθέμενες πλευρές, δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Συγχρόνως όμως προκάλεσε ρήξη στην παράταξη των Αρσενιατών, που χωρίστηκαν σε αδιάλλακτους, με επικεφαλής τον **Ιωάννη Ταρχανειώτη**, και μετριοπαθέστερους. Ο Ανδρόνικος έδειξε διαλλακτικότητα απέναντι στους Αρσενιάτες και τους άφησε να μεταφέρουν τη σορό του Αρσενίου από την Προικόννησο στην Κωνσταντινούπολη. Και όταν τον Ιούνιο του 1289 παραιτήθηκε ο Γρηγόριος Κύπριος, οι Αρσενιάτες έθεσαν σειρά αιτημάτων, το κυριότερο από τα οποία ήταν να εκλε-

8

8. Κληρικοί πάνω στον άμβωνα. Μικρόγραφο του 1059 (Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος)

γεί πατριάρχης από τις τάξεις τους. Όμως το αίτημά τους δεν έγινε δεκτό και τελικά στον πατριαρχικό θρόνο προωδήθηκε ο **Αθανάσιος Α΄**, άνθρωπος από τη φύση του αυστηρός και ασκητικός, που άμεσα προώθησε σειρά μέτρων για την πάταξη της διαφθοράς στην Εκκλησία, λόγω των οποίων προκλήθηκαν πολλές αντιδράσεις. Μεταξύ άλλων πολλών στράφηκαν εναντίον του και οι Αρσενιάτες, και με τις απόψεις τους συντάσσονταν και πάλι όχι μόνο τα λαϊκότερα στρώματα, αλλά και αρκετά μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, καθώς και άτομα αντιπθέμενα στον Ανδρόνικο. Η γενικευμένη αντιδραση ανάγκασε τον αυτοκράτορα να ζητήσει την παραίτηση του Αθανασίου. Ούτε όμως η άνοδος στο θρόνο του **Ιωάννη Β΄ Κοσμά** (1294-1303) ηρέμησε τα πνεύματα. Χαρακτηριστικό δείγμα της γενικότερης αναταραχής είναι η αποστασία του στρατηγού **Αλεξίου Φιλανθρωπινού**, ο οποίος στο μέτωπο της Μικράς Ασίας είχε σημαντικές επιτυχίες εναντίον των Τούρκων και συσπείρωσε γύρω του τους κατοίκους της περιοχής, πάντοτε πιστούς στην παλαιά νόμιμη δυναστεία των Λασκαριδών. Αλλά η εξέγερσή του είχε άδοξο τέλος. Τον διαδέχθηκε ο **Ιωάννης Ταρχανειώτης**, αρχηγός, όπως προαναφέρθηκε, της αδιάλλακτης μερίδας των Αρσενιατών. Γρήγορα ο ικανός αυτός στρατηγός αντιμετώπισε κατηγορίες ότι σχεδιάζει εξέγερση κατά του αυτοκράτορα, οπότε απομακρύνθηκε, με συνέπεια

Γύρω από τους Αρσενιάτες συσπειρώθηκαν όχι μόνο μέλη των λαϊκών τάξεων, αλλά και μέλη της αριστοκρατίας

την αποδυνάμωση της περιοχής και την προώθηση των Οθωμανών. Στην Κωνσταντινούπολη πλέον κατέφθαναν πλήθη προσφύγων, τα οποία κατά κανόνα συνέπλεαν με τους Αρσενιάτες. Όταν ο **Ιωάννης Β΄ Κοσμάς** παραιτήθηκε, ο **Ανδρόνικος** αρχικά είχε αποφασίσει να προωθήσει ως διάδοχό του άτομο από την παράταξη των Αρσενιατών, κάποιες όμως προρρήσεις του **Αθανασίου Α΄** για επκείμενες συμφορές τον έκαναν να αλλάξει γνώμη και να τον επαναφέρει για δεύτερη, εξαιτή πατριαρχία (1303-1309), με νέες αντιδράσεις, όπως ήταν φυσικό, από τις οποίες κυριότερη ήταν η συνωμοσία ενός αξιωματούχου, του **Ιωάννη Δριμέος** (1305-1306), που ισχυριζόταν ότι ήταν απόγονος των Λασκαριδών, και τον οποίο υποστήριζαν οι Αρσενιάτες. Με την καταστολή της στάσης του Δριμέος εκδιώχθηκαν και οι υποστηρικτές του από το κέντρο τους, τη Μονή Μωσπλέ της Κωνσταντινούπολης, αλλά τα προβλήματα συνεχίστηκαν, έως ότου τελικά ο **Αθανάσιος** παραιτήθηκε το Σεπτέμβριο του 1309. Περίπου οκτώ μήνες αργότερα τον διαδέχθηκε ο **Νήφων Α΄** (1310-1314). Οι Αρσενιάτες υπέβαλαν και πάλι κάποιες προτάσεις, χωρίς να διεκδικούν αυτή τη φορά την εκλογή πατριάρχη από τις τάξεις τους, οπότε είχε εκλείψει ο κυριότερος όρος που εμπόδιζε την προσέγγιση. Τα άλλα αιτήματά τους έγιναν δεκτά, οι ίδιοι αναγνώρισαν τη νομιμότητα της εκλογής του **Νήφωνα** και επήλθε η συνδιαλλαγή και η λήξη της κρίσης, όσο και αν κατά καιρούς, περίπου για μια δεκαετία ακόμη, παρατηρήθηκαν κάποιες εκδηλώσεις επί μέρους διαφωνιών, που όμως δεν γενικεύθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Π. Γουναριδης, *Το Κίνημα των Αρσενιατών*, Αθήνα 1999.
 Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος*, *Βυζαντικά* 18 (1999), 177-235.
 Ι. Σουκοτιρίς. *Περί το σχίσμα των Αρσενιατών*, *Ελληνικά* 2 (1929), 267-332· 3 (1930), 15-44· 5 (1932), 107-126.
 D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282*, Cambridge, Mass. 1959 (ελληνική μετάφραση Κ. Πολίτη, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282*, Αθήνα 1969).
 Α. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign Policy of Andronikos II, 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972.
 V. Laurent, *Les grandes crises religieuses a Byzance. La fin du schisme arsenite*, *Bulletin de la section Historique de l' Academie Roumaine* 26.2 (1945), 225-313.
 Π. Γ. Νικολόπουλος, *Ακολουθία ανέκδοτος εις Αρσένιον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977-78), 365-383, του ίδιου, *Ανέκδοτος λόγος εις Αρσένιον Αυτορειανόν, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981-82), 406-461, του ίδιου, *Ανέκδοτος αρσενιακόν δοκίμιον υπέρ των σχιζομένων*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 48 (1990-1993), 164-280. ■

ΒΛΥΣΙΔΟΥ Β.Ν.,
«Σχετικά με τα αίτια της εκθρόνισης του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυσσικού (907)», *Σύμμεικτα*, 11 (1997), σ. 23-36

ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π.,
Το κίνημα των Αρσενιατών, Αθήνα 1999

ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Α.,
«Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά*, 18 (1999), σ. 177-235

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Ι.,
Νικόλαος Α΄ Μυσσικός (892-925 μ.Χ.), πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925), Αθήνα 1967.

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ.Κ.,
«Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων "Σκοτεινών Αιώνων" (602-867)», *Σύμμεικτα*, 6 (1985), σ. 139-222

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π.Γ.,
«Ακολουθία ανέκδοτος εις Αρσένιον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977-78), σ. 365-383,
«Ανέκδοτος λόγος εις Αρσένιον Αυτορριανόν, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981-82), σ. 406-461,
«Ανέκδοτος αρσενιατικών δοκίμιον

υπέρ των σχιζομένων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 48 (1990-93), σ. 164-280

ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ Ι.,
«Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* 2 (1929), σ. 267-332, 3 (1930), σ. 15-44, 5 (1932), σ. 107-126.

ΤΡΩΙΑΝΟΣ Σ.,
Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο, Αθήνα 1992

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Α.,
Βυζαντινή ιστορία, 2, 867-1081, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 68-77

DAGRON G.,
Empereur et prêtre, Étude sur le «césaropapisme» byzantin, Παρίσι 1996

GAY J.,
«Le patriarche Nicolas Mystique et son role politique», *Melanges Gh. Diehl*, II, Παρίσι 1930, σ. 91-101

KAPLAN M.,
La Chretiente Byzantine du debut du VIIe siecle au milieu du XIe siecle, Παρίσι 1997

KRESTEN O - MULLER A.,
Samtherrschaft Legitimationsprinzip und Kaiserlicher Urkudentitel in Byzanz in der Halfte des 10 Jahrhunderts, Βιέννη 1995

SANSTERRE J.M.,
Les moines grecs et orientaux a

Rome aux époques byzantine et carolingienne, 2 τόμοι, Βρυξέλλες 1980

VAN DIETEN J.L.,
«Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610-715)», *Geschichte der Griechischen Patriarchen von Konstantinopel* 4 (Enzyklopadie der Byzantinistik 24), Αμστερνταμ 1972

WALTER GHR.,
L' iconographie des conciles dans la tradition byzantine, Παρίσι 1970

WINKELMANN F.,
«Der monenergetisch-monotheletische Streit», *Berliner Byzantinische Studien*, 6, Φρανκφούρτη 2001

Επιλογή εικονογραφικού υλικού-τεκμηρίωση:
ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ

Νόμισμα με την αποθέωση του Μ. Κωνσταντίνου και φανταστική δυτική γκραβούρα για τη Σύνοδο της Νίκαιας υπό την προεδρία του αυτοκράτορα

